

The Evolution of Child Education Studies in the Qom Seminary Over the Past Century

Hassan Najafi¹

This article was written with the support of the Permanent Secretariat of the Congress of the 100th Anniversary of the Re-establishment of the Qom Seminary and the Achievements and Tributes of Grand Ayatollah Hajj Sheikh Abdul Karim Haeri.

1. Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Farhangian University, Tehran, Iran.

hnajafih@cfu.ac.ir

Received: 2025/06/15; Accepted 2025/11/11

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Since its formal establishment during the In the late first Hijri century and its revival by Ayatollah Abdulkarim Haeri Yazdi, the Qom Seminary has played a pivotal role in preserving, promoting, and developing Shi-ite culture and knowledge. Initially focused on teaching jurisprudence, principles of jurisprudence, and exegesis, the seminary has undergone significant transformations over the past century, particularly in the realm of child education. From the perspective of the Qom Seminary, Child education, as a fundamental pillar of Islamic cultural development, not only contributes to preserving the religious identity of the younger generation but also plays a crucial role in addressing modern challenges such as the influence of Western culture, emerging technologies, and changing lifestyles. This study aims to explore the evolution of child education studies in the Qom Seminary over the past century, examining the main trends, key figures, and influential cultural-social factors in these transformations. The study not only elucidates the historical

Authors retain the copyright. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

and contemporary role of the seminary in child education but also, by identifying the strengths and weaknesses of these studies, lays the groundwork for research policy-making and the design of educational models aligned with future needs.

Methodology: This research adopts a qualitative approach using a descriptive case study method. Data were collected through library and documentary methods, focusing on published works related to child education in the Qom Seminary. Sampling was conducted purposefully, selecting works that specifically addressed child education. Data analysis was performed inductively, involving identification, categorization, and description steps. To ensure the validity of the findings, the research output was reviewed by two evaluators before presentation and three evaluators at the “Congress on the Centenary of the Re-establishment of the Qom Seminary,” and it was finalized after revisions.

Findings: The term “evolution” in its literal sense refers to a change in state or a transition from one form to another, and in technical terms, it denotes the study and explanation of significant changes in one or more components that shape the essence and identity of a phenomenon, occurring gradually and continuously over time. Educational studies refer to a set of interdisciplinary research that examines various dimensions of a learner’s psychological, moral, social, and spiritual development. These studies focus on educational needs, effective educational methods, the role of influential institutions such as family and school, and the place of religious teachings in shaping the learner’s beliefs and values, aiming to elucidate the complex process of growth and elevation.

In this regard, the analysis of the evolution of child education studies in the Qom Seminary highlights four distinct periods, each marking a gradual progression from traditional approaches to the production of specialized knowledge. In the first period (from the establishment of the seminary in 1921 to the 1960s), child education was primarily based on traditional, non-systematic oral methods, with the transmission of religious knowledge occurring through families, traditional schools (maktabas), and oversight by clerics. The emphasis was on memorizing the Quran, basic ethics, and religious rulings, without considering the child as an independent subject of study;

instead, simplified concepts for children were prevalent in sermons and home-based education. The second period (1962–1978) was marked by an initial acquaintance with modern educational discourse, influenced by the expansion of universities and publications like Maktab-e Islam. During this period, discussions on the role of emotions, children's rights, and comparisons between Islamic and modern education emerged, though traditional boundaries were largely maintained. The third period (1979–2001), following the Islamic Revolution, saw development and systematization with an explanatory approach. The revolution and the Iran-Iraq War highlighted values such as sacrifice and resistance, with institutions like family, mosques, and religious gatherings gaining prominence. Finally, the fourth period (2002–present) has leaned toward the production of specialized knowledge. Works in this period have been authored with interdisciplinary approaches, including jurisprudential, psychological, and philosophical perspectives, moving toward indigenous models by critiquing Western paradigms.

Conclusion: The Qom Seminary, transitioning from traditional to specialized stages, has played an active role in child education and has offered Islamic models to counter modern challenges. This transformation, from maintaining ties with religious sources to methodically critiquing Western approaches, reflects the seminary's dynamism and emphasizes the child's innate nature and dignity as a foundation for cultural development. However, it faces challenges such as discursive fragmentation (lack of theoretical coherence), the absence of comprehensive models, and a disconnect from practical implementation, which, if unresolved, pose serious consequences. On the theoretical level, discursive fragmentation causes confusion among educators, parents, and policymakers, undermining trust in Islamic models. Without a cohesive framework, the seminary cannot effectively compete with scientifically and media-supported secular and liberal discourses. On the practical level, the lack of applicable models endangers the upbringing of a generation alienated from Islamic values and influenced by non-indigenous cultures. Additionally, the gap with educational institutions reduces the seminary's influence on cultural development. Proposed solutions include holding cohesive conferences with the participation of seminary scholars, academics, and the Ministry of Education to develop educational models, signing agreements with

Research Institute of
Hawzah and University

Islamic Education (EDU)

Journal homepage: <https://islamicedu.rihu.ac.ir/>

Original Article

schools to implement Islamic educational frameworks, and producing educational applications for children to address these challenges.

Keywords: Child, Educational Studies, Qom Seminary, Historical Evolution.

Cite this article: Najafi, Hassan (2025). The Evolution of Child Education Studies in the Qom Seminary Over the Past Century. *Journal of Islamic Education* 20(54): 111-145.

سیر تطور مطالعات تربیتی کودک در سده اخیر حوزه علمیه قم

حسن نجفی^۱

این مقاله با حمایت دبیرخانه دائمی کنگره یکصدمین سالگشت بازتأسیس حوزه علمیه قم و دستاوردها و نکوداشت آیت الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری رحمته الله تألیف شده است.

۱. استادیار گروه آموزش علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

hnajafih@cfu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۲۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۰

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: حوزه علمیه قم از زمان تأسیس رسمی در دوره صفویه و احیای مجدد آن توسط آیت الله عبدالکریم حائری یزدی، نقشی محوری در حفظ، ترویج و توسعه فرهنگ و معارف شیعی ایفا کرده است. این حوزه، که در ابتدا بر آموزش فقه، اصول و تفسیر متمرکز بود، در سده اخیر با تحولاتی مواجه شد که منجر به بازنگری در رویکردهای آن، به ویژه در حوزه تربیت کودک، گردید. تربیت کودک به عنوان یکی از ارکان اساسی فرهنگ سازی اسلامی، از منظر حوزه علمیه قم نه تنها به حفظ هویت دینی نسل جدید کمک می کند، بلکه در پاسخ گویی به چالش های مدرن مانند نفوذ فرهنگ غربی، فناوری های نوین و تغییرات سبک زندگی نقش کلیدی دارد. این پژوهش با هدف واکاوی سیر تطور مطالعات تربیتی کودک در حوزه علمیه قم طی صد سال گذشته، به بررسی جریان های اصلی، چهره های کلیدی و عوامل مؤثر فرهنگی-اجتماعی در این تحولات می پردازد. این مطالعه نه تنها به تبیین نقش تاریخی و معاصر حوزه

نوع مقاله: پژوهشی

در تربیت کودک کمک می‌کند، بلکه با شناسایی نقاط قوت و ضعف این مطالعات، زمینه‌ساز سیاست‌گذاری پژوهشی و طراحی مدل‌های تربیتی متناسب با نیازهای آینده خواهد بود.

روش: این پژوهش از رویکرد کیفی با روش مطالعه موردی توصیفی بهره گرفته است. داده‌ها از طریق روش کتابخانه‌ای و اسنادی، با تمرکز بر آثار منتشرشده در حوزه تربیت کودک در حوزه علمیه قم، گردآوری شدند. نمونه‌گیری به صورت هدفمند انجام و آثاری انتخاب شدند که به موضوع تربیت کودک پرداخته بودند. تحلیل داده‌ها در چارچوبی استقرایی با گام‌های شناسایی، دسته‌بندی و توصیف انجام گرفت. برای اطمینان از اعتبار یافته‌ها، خروجی پژوهش توسط دو ارزیاب پیش از ارائه و سه ارزیاب در «کنگره یکصدمین سالگرد بازتأسیس حوزه علمیه قم» بررسی و پس از اصلاحات، تأیید شد.

یافته‌ها: تطور در لغت به معنای تغییر حالت و گذر از شکلی به شکل دیگر و در اصطلاح به مطالعه و تبیین تغییرات معتنابه درخور در یک یا چند رکن از ارکان تکون ماهیت و هویت‌بخش یک پدیده اشاره دارد و فرایند آن تدریجی است به گونه‌ای که در طول زمان و به صورت پیوسته رخ می‌دهد. مطالعات تربیتی نیز به مجموعه‌ای از پژوهش‌های میان‌رشته‌ای اطلاق می‌شود که ابعاد مختلف رشد روانی، اخلاقی، اجتماعی و معنوی متربی را بررسی می‌کنند. این پژوهش‌ها با تأکید بر نیازهای تربیتی، شیوه‌های مؤثر تربیت، نقش نهادهای تأثیرگذار مانند خانواده و مدرسه و نیز جایگاه آموزه‌های دینی در شکل‌گیری باورها و ارزش‌های متربی، در پی تبیین فرایند پیچیده‌ی رشد و تعالی هستند. در این راستا تحلیل سیر تطور مطالعات تربیتی کودک در حوزه علمیه قم چهار دوره متمایز را برجسته می‌سازد که هر کدام نشان‌دهنده پیشرفتی تدریجی از رویکردهای سنتی به سمت تولید دانش تخصصی است. در دوره اول (از تأسیس حوزه در ۱۳۰۰ تا دهه ۱۳۴۰)، تربیت کودک عمدتاً بر پایه الگوی سنتی و آموزش‌های شفاهی غیرنظام‌مند استوار بود، جایی که انتقال معارف دینی از طریق خانواده، مکتب‌خانه‌ها و نظارت روحانیون صورت می‌گرفت. تأکید بر حفظ قرآن، اخلاق اولیه و احکام دینی بود، بدون اینکه کودک به عنوان سوژه‌ای مستقل مطالعاتی مطرح شود؛ در عوض، ساده‌سازی مفاهیم برای کودکان در منابع و آموزش‌های خانگی غالب بود. دوره دوم (۱۳۴۱ تا ۱۳۵۷) با آشنایی اولیه با گفتمان تربیت مدرن همراه است، که تحت تأثیر گسترش دانشگاه‌ها و نشریاتی مانند مکتب اسلام رخ داد. در این دوره فعالیت‌هایی درباره نقش عواطف، حقوق کودک و مقایسه تربیت اسلامی با

نوع مقاله: پژوهشی

مدرن انجام گردید، اما همچنان مرزهای سنتی حفظ شد. در دوره سوم (۱۳۵۸ تا ۱۳۸۰) پس از انقلاب اسلامی، توسعه و نظام‌مندی با رویکرد تبیینی شکل گرفت. انقلاب و جنگ تحمیلی، ارزش‌هایی مانند ایثار و مقاومت را برجسته کرد و نهادهایی مانند خانواده، مساجد و هیئت‌ها نقش محوری یافتند. نهایتاً دوره چهارم (۱۳۸۱ تاکنون) به تولید دانش تخصصی گرایش دارد. آثار این دوره با رویکردهای میان‌رشته‌ای یعنی فقهی، روان‌شناختی و فلسفی تألیف شده‌اند. این دوره با نقد انگاره‌های غربی به سمت الگوهای بومی حرکت کرده است.

نتیجه‌گیری: حوزه علمیه قم با عبور از مراحل سنتی به تخصصی، توانسته نقش فعالی در تربیت کودک ایفا کند و الگوهایی اسلامی را در برابر چالش‌های مدرن ارائه دهد. این تحول، از حفظ پیوند با منابع دینی تا نقد روشمند غربی، نشان‌دهنده پویایی حوزه است و تأکید بر فطرت و کرامت کودک را به‌عنوان پایه‌ای برای فرهنگ‌سازی تقویت کرده است. با این وجود دچار چالش‌هایی مانند پراکندگی گفتمانی (عدم یکپارچگی نظری)، فقدان مدل‌های جامع و فاصله از میدان عمل است که عدم رفع آنها عواقب و تهدیدات جدی در پی دارد. در بعد نظری، پراکندگی گفتمانی باعث سردرگمی مربیان، والدین و سیاست‌گذاران می‌شود و اعتماد به الگوهای اسلامی را تضعیف می‌کند. بدون چارچوب منسجم، حوزه علمیه نمی‌تواند در برابر گفتمان‌های سکولار و لیبرال با پشتوانه علمی و رسانه‌ای قوی رقابت کند. در بعد عملی، فقدان مدل‌های کاربردی، تربیت نسلی را به خطر می‌اندازد که با ارزش‌های اسلامی بیگانه است و تحت تأثیر فرهنگ‌های غریبومی قرار می‌گیرد. همچنین فاصله با مراکز تربیتی نفوذ حوزه در فرهنگ‌سازی را کم می‌کند. برگزاری نشست‌های منسجم با حضور حوزویان، دانشگاهیان و آموزش‌وپرورش برای تدوین مدل‌های تربیتی، انعقاد تفاهم‌نامه با مدارس برای اجرای الگوهای اسلامی در آموزش و تولید اپلیکیشن‌های تربیتی برای کودکان راهکارهای برون‌رفت از چالش‌هاست.

واژگان کلیدی: کودک، مطالعات تربیتی، حوزه علمیه قم، تطور تاریخی.

استناد: نجفی، حسن (۱۴۰۴). سیر تطور مطالعات تربیتی کودک در سده اخیر حوزه علمیه قم. مجله تربیت اسلامی ۲۰(۵۴): ۱۱۱-۱۴۵.

۱. مقدمه

حوزه‌های علمیه، به‌عنوان مراکز آموزش علوم دینی در سنت شیعی، در دوره معاصر به‌ویژه با نام حوزه علمیه قم شناخته می‌شوند. شکل نوین این نهاد آموزشی در سال ۱۳۰۰ شمسی به همت آیت‌الله شیخ عبدالکریم حائری تأسیس شد و از آن زمان تاکنون، نقش برجسته‌ای در گسترش معارف دینی و تربیت علمی و اخلاقی طلاب ایفا کرده است (بنیاد دائرة المعارف اسلامی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۶۶۳۵).

گفتمان تربیتی حوزه علمیه قم، که بر بنیان‌های معرفتی اسلام و آموزه‌های قرآن و حدیث استوار است، تمامی مراحل زندگی انسان، از کودکی تا بزرگسالی را دربر می‌گیرد و با آگاهی از تحولات فکری روز و نقد دیدگاه‌های تربیتی غربی، به تولید دانش تربیتی اسلامی پرداخته است. در این میان، تربیت اسلامی در دوره کودکی به‌عنوان یکی از محورهای کلیدی این گفتمان مورد توجه قرار گرفته است. این تمرکز به دلیل اهمیت دوره کودکی در شکل‌گیری شخصیت دینی، ارزش‌ها و هویت اسلامی و همچنین ضرورت‌های فرهنگ‌سازی دینی در نظام اسلامی برجسته شده است. تلاش‌های حوزوی در این زمینه در قالب تدوین آثار آموزشی، برگزاری دوره‌های تربیتی و تولید محتوای دینی متناسب با نیازهای کودکان تجلی یافته است.

سیر تطور مطالعات تربیتی کودک در حوزه علمیه قم، پدیده‌ای پیچیده و چندبعدی است که فراتر از یک کاوش تاریخی صرف عمل می‌کند. این بررسی کمک می‌کند تا به درک عمیق‌تری از چگونگی شکل‌گیری نگرش‌ها و دغدغه‌های مرتبط با تربیت کودکان بپردازیم. این نگرش‌ها و دغدغه‌ها تحت تأثیر بسترهای فکری، فرهنگی و اجتماعی مختلفی قرار دارند که در طول تاریخ تغییر کرده‌اند. با نگاهی عمیق‌تر، می‌توان دریافت که هر دوره‌ای از تاریخ، تحت تأثیر پیشرفت‌های علمی، تغییرات اجتماعی و تحولات فرهنگی، نگرش‌های نوینی نسبت به مفهوم "کودک" و "تربیت" ارائه می‌دهد. برای مثال، در برخی دوره‌ها، کودکان به‌عنوان وابسته به بزرگ‌ترها دیده می‌شدند (رشیدپور، ۱۳۶۲، ص ۵)، در حالی که در دوره‌های دیگر، بر قابلیت‌های خلاقانه و استقلال آنها تأکید شده است (محسن‌پور و حسینی‌زاده، ۱۴۰۳، صص ۱۲۰-۱۲۱). این نوع بررسی همچنین این امکان را می‌دهد که نقاط قوت و کاستی‌های موجود بازشناسی شود.

پژوهش حاضر با هدف تحلیل سیر تطور مطالعات تربیتی کودک در سده اخیر حوزه علمیه قم،

می‌کوشد ضمن شناسایی مهم‌ترین جریان‌ها، آثار و چهره‌های مؤثر، به بررسی زمینه‌های معرفتی، اجتماعی و فرهنگی این تحولات بپردازد. فهم این سیر می‌تواند به درک عمیق‌تر از نقش حوزه در تربیت نسل نو کمک کرده و زمینه‌ساز هم‌افزایی با نظام آموزش رسمی کشور باشد.

۲. روش‌شناسی

از آنجا که پژوهش در پی ارائه توصیفی نظام‌مند از تحولات تاریخی-معرفتی مرتبط با تربیت کودک طی سده اخیر حوزه علمیه قم بود رویکرد پژوهش کیفی و روش آن مطالعه موردی از نوع توصیفی است. از نظر بلمبرگ^۱ (۲۰۱۸) این‌گونه پژوهش هنگامی اجرا می‌شود که پژوهشگر قصد داشته باشد جزئیات یک پدیده یا مسئله که به نوعی درک یا مفهوم‌پردازی نشده است را به تصویر بکشد. هدف در این نوع پژوهش آن است که جزئیات مربوط به فرایندهای داخلی یک مورد مشخص شناسایی شده و لایه‌های معنایی آن درک شوند. با استفاده از نمونه‌گیری هدفمند آثاری انتخاب شدند که به موضوع تربیت کودک پرداخته بودند. داده‌ها از طریق روش کتابخانه‌ای و اسنادی گردآوری شد. تحلیل داده‌ها در چارچوبی استقرایی با گام‌های شناسایی، دسته‌بندی و توصیف انجام گرفت. اعتبار و کیفیت خروجی به دست آمده توسط دو ارزیاب قبل و سه ارزیاب حاضر در «کنگره یکصدمین سالگشت بازتأسیس حوزه علمیه قم» ارزیابی و پس از اصلاحات مورد تأیید قرار گرفت.

۳. یافته‌ها

در طول یک قرن گذشته، حوزه علمیه قم با حفظ اصالت خود، به تدریج به سمت توسعه مطالعات تربیتی کودک حرکت کرده است. این سیر حرکتی را می‌توان در چهار دوره کلیدی بررسی کرد. این تقسیم‌بندی براساس معیارهای زیر انجام شده است: ۱. تحولات تاریخی و نهادی، شامل رویدادهای کلیدی مانند تأسیس حوزه علمیه قم (۱۳۰۰)، پیروزی انقلاب اسلامی (۱۳۵۷) و تأسیس مراکز پژوهشی تخصصی (دهه ۱۳۸۰)؛ ۲. تحولات معرفتی و گفتمانی که از تسلط گفتمان سنتی به سمت نقد علوم مدرن و تولید دانش بومی حرکت کرده است؛ ۳. تغییر در نگرش به کودک از کودک به‌عنوان مقلد کوچک تا امانت الهی

با کرامت و ظرفیت‌های معنوی و ۴. توسعه آثار و فعالیت‌های تربیتی از آموزش شفاهی تا حرکت‌دهنده در مسیر رشد.

۳-۱. دوره اول: تسلط الگوی سنتی، آموزش شفاهی و غیرنظام‌مند

در این دوره که مربوط به آغاز تا دهه ۱۳۴۰ است تربیت دینی کودک عمدتاً به صورت ضمنی و غیرنظام‌مند، در چارچوب نهاد خانواده و مکتب‌خانه و با نظارت غیرمستقیم روحانیون انجام می‌شد. به‌طور مثال در مکتب‌خانه محتوای درس ادبیات به‌گونه‌ای انتخاب می‌شد که مضمون تربیتی آن هم تربیت دینی و اخلاقی داشت. تأکید اصلی بر آموزش احکام اولیه دین، حفظ قرآن و یادگیری اخلاق دینی بود. منابع آموزشی، بیشتر شفاهی یا برگرفته از متون عمومی اخلاق و فقهی برای بزرگسالان بودند و کمتر شاهد آثاری مستقل برای مخاطب کودک یا درباره تربیت کودک در فضای حوزوی هستیم. در واقع، کودک به‌عنوان یک سوژه مطالعاتی مستقل چندان مطرح نبود و انتقال معارف بیشتر به شکل ساده‌سازی مفاهیم دینی برای خردسالان در منابع یا آموزش‌های خانگی صورت می‌گرفت.^۱

آثار تربیتی منتشرشده این دوره به شرح زیر هستند که گرچه از علوم روز استفاده کرده‌اند، اما در بستر سنتی نوشته شده‌اند:

- کودک از نظر وراثت و تربیت (اثر محمدتقی فلسفی، ۱۳۴۱، نشر هیئت نشر معارف اسلامی)؛
- تربیت کودک در جهان امروز: پژوهشی درباره مسائل تعلیم و تربیت (اثر احمد بهشتی، ۱۳۴۸، نشر سهامی انتشار).

کتاب «کودک از نظر وراثت و تربیت»، اثری برجسته در دوره‌ای است که تربیت کودک عمدتاً در چارچوب سنتی و غیرنظام‌مند دنبال می‌شد. این کتاب با تکیه بر منابع دینی، به‌ویژه آیات و روایات و با

۱. هرچند تمرکز مقاله بر معرفی آثار تربیتی است لکن توجه به شخصیت‌های حوزوی و اقدامات آنها نیز نباید از قلم بیفتد. در این جهت باید به مرحوم عباسعلی اسلامی و علامه علی‌اصغر کرباسچیان اشاره کرد که نقش کلیدی در تربیت اسلامی کودکان پیش از انقلاب داشتند. اسلامی در اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی (حدود دهه ۱۲۹۰ شمسی) مدارس اسلامی تأسیس کرد که علوم دینی را با آموزش مدرن تلفیق می‌کرد و به تربیت اخلاقی کودکان در برابر نفوذ فرهنگی غرب می‌پرداخت. کرباسچیان در سال ۱۳۲۹ شمسی مدرسه نیکان و در سال ۱۳۳۴ شمسی مدرسه علوی را در تهران بنیان نهاد، که با برنامه‌های تربیتی دینی و اردوهای اخلاقی، نسل متدینی از کودکان و نوجوانان را پرورش داد. حتی حوزویان دیگری بودند که در عرصه خانواده تأثیرگذار بودند و احیاناً فعالیت‌های خود را به صورت مقاله یا کتاب درنیاوردند.

زبانی ساده و همه‌فهم، به تبیین نقش وراثت و تربیت در شکل‌گیری شخصیت کودک می‌پردازد. فلسفی تأکید می‌کند که «تربیت، کلید سعادت یا شقاوت انسان است و والدین با ایمان و عمل صالح می‌توانند فرزندان نیکو پرورش دهند». او همچنین نقش فطرت الهی را در تربیت برجسته می‌سازد. در جلد اول، مباحثی مانند تأثیر ایمان والدین پیش از تولد، اهمیت محیط خانواده و ضرورت پرورش وجدان اخلاقی مطرح شده‌اند. در جلد دوم، به فضائل اخلاقی مانند راست‌گویی، حیا و وفای به عهد پرداخته شده و با تمثیل‌ها و داستان‌های ساده این مفاهیم برای مخاطبان عام قابل فهم گردیده است. این کتاب، اگرچه در بستر سنتی حوزه و با هدف آموزش خانواده‌ها نوشته شده، اما ساده‌سازی مفاهیم دینی از ویژگی‌های اصلی آن است.

کتاب «تربیت کودک در جهان امروز» تلاش می‌کند مفاهیم دینی را با زبان کاربردی ارائه دهد. بهشتی تأکید می‌کند که «تربیت کودک باید با فطرت او هماهنگ باشد و عقل و عاطفه را در کنار دین تقویت کند». این کتاب در ۲۷ مبحث، موضوعاتی مانند تزکیه نفس، پرورش عاطفه و آموزش اخلاق دینی را بررسی می‌کند. برداشتی که می‌شود از کتاب داشت این است که آموزش دینی در گذشته، اگرچه ساده و شفاهی بود، اما به دلیل پیوند با فطرت، اثری عمیق بر روح کودک داشت. بهشتی در بحث هفتم که «تنبیه و خشونت وسیله تربیت نیست» نام دارد، روش‌های سنتی تنبیه بدنی را نقد کرده و می‌گوید محبت و تشویق، راه هدایت کودک به سوی ارزش‌های دینی است. او همچنین نظام آموزشی مدرن را نقد کرده و معتقد است که مدارس امروزی، با تأکید بر محفوظات، از پرورش روح و عاطفه کودک غافل مانده‌اند. این اثر، با وجود ریشه در سنت اسلامی و تأکید بر آموزش شفاهی و غیرنظام‌مند برای والدین و مربیان، راهکارهای عملی در چارچوب دینی ارائه می‌دهد. استفاده از مثال‌های ملموس، این کتاب را به منبعی مورد علاقه برای آموزش دینی در خانواده‌های آن بازه زمانی تبدیل کرده است.

۲-۳. دوره دوم: آشنایی با گفتمان تربیت مدرن

در این دوره که تا پیروزی انقلاب اسلامی ادامه دارد به دلیل گسترش نهادهای آموزشی مدرن و توسعه دانشگاه‌ها، برخی طلاب و فضلاء حوزه با مفاهیم نوین در روان‌شناسی، تعلیم و تربیت و جامعه‌شناسی آشنا شدند. هرچند این آشنایی بیشتر در حاشیه و در سطح مطالعه شخصی یا گفت‌وگوهای محدود

بود، اما رگه‌هایی از پرسش‌گری درباره تربیت کودک از منظر دینی در برخی محافل حوزوی آغاز شد. مثلاً شهید مطهری در برخی سخنرانی‌های پیش از انقلاب، موضوع‌هایی مثل تعلیم و تربیت اسلامی، نقش والدین و مقایسه تربیت اسلامی با روان‌شناسی غربی را مطرح می‌کرد. نشریاتی مانند مکتب اسلام گاه‌به‌گاه به موضوع کودکان می‌پرداخت. به‌طور مثال می‌توان به مقاله‌های «کودکان خودرو» در شماره ۱۲ از سال ۱۳۴۳ و «روش اساسی تربیت کودک» در شماره ۶ از سال ۱۳۴۴ که اثر عبدالمجید رشیدپور و «نقش عواطف در تربیت کودک» در شماره ۱۰ از سال ۱۳۴۶ و «چه کسی مسئول تربیت کودکان است؟» در شماره ۱۲ از سال ۱۳۵۳ که اثر احمد بهشتی و «نقش خانواده در پرورش کودک» در شماره ۱ از سال ۱۳۵۰ که اثر هادی دوست محمدی هستند، اشاره نمود. مقالات منتشرشده در مکتب اسلام جنبه آکادمیک به خود گرفته بود مثلاً در مقاله بهشتی (۱۳۵۳) با ذکر اصل هفتم اعلامیه حقوق کودک بر قلمرو حقوقی تربیت کودک تأکید گردیده و از زاویه حق و تکلیف به آن ورود شده است یا در مقاله بهشتی (۱۳۴۶) از نگاه محدود روان‌شناسی به عاطفه بحث و عاطفه به معنایی وسیعی رسانده می‌شود که خشم، کینه، حسد، عداوت، عواطف مذهبی، اخلاقی و درک زیبایی و هنر را نیز شامل می‌شود. همچنین در مقاله رشیدپور (۱۳۴۳) ملاحظه می‌شود که فضایی برای طرح و نقد نظرات دانشمندان علم الاجتماع به وجود آمده است. به‌طور کلی نگاه حاکم در این دوره، نگاه انتقادی به علوم انسانی مدرن و تمرکز بر حفظ مرزهای سنت بود.

۳-۳. دوره سوم: توسعه و نظام‌مندی با رویکرد تبیینی

پس از پیروزی انقلاب اسلامی تا اوایل دهه ۱۳۸۰، با افزایش توجه به علوم انسانی اسلامی و ضرورت‌های ایدئولوژیک نظام جدید، توجه به کودک و تربیت او به‌عنوان بخشی از پروژه فرهنگ‌سازی دینی مطرح شد (عبدالحسینی و همکاران، ۱۴۰۱). انقلاب اسلامی و به‌ویژه جنگ تحمیلی تأثیر عمیقی بر رویکردهای تربیتی گذاشتند. در این دوره، نهاد خانواده به‌عنوان یکی از ارکان اصلی تربیت دینی کودک، تحت تأثیر ارزش‌های انقلابی و فرهنگ ایثار و شهادت، به بازتعریف نقش خود در تربیت فرزندان پرداخت. البته در کنار خانواده و آموزش‌های خانگی باید به نقش برجسته مساجد و هیئت‌ها اشاره کرد که کوشیدند مفاهیمی چون خودسازی، مقاومت و جهاد را نهادینه کنند. طی این دوره امامین انقلاب اسلامی و

حکمای برجسته‌ی معاصر حوزه علمیه قم در تأسیس بنیان‌های نظری تربیت دینی کودک نقش بنیادینی داشتند. در رأس این منظومه فکری، حضرت امام خمینی رحمه الله قرار دارد که با تأکید بر نقش کلیدی خانواده در سعادت و شقاوت انسان، بارها اهمیت تربیت دینی از نخستین سال‌های کودکی را یادآور شده‌اند. پس از ایشان، مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدّ ظلّه العالی)، با دیدگاهی راهبردی و تمدن‌نگر، بر نقش کلیدی کودک در آینده انقلاب و نظام اسلامی تأکید کرده‌اند. این دو رهبر بزرگ، نه‌تنها فضای اجتماعی و سیاسی لازم برای شکوفایی گفتمان تربیت اسلامی کودک را فراهم کرده‌اند، بلکه با هدایت‌های معرفتی خود، مسیر حرکت حوزه‌ها و نهادهای فرهنگی را نیز ترسیم نموده‌اند. در امتداد این راه، حکمای معاصر شیعه، هریک در جایگاه خود، به تعمیق و غنای نظری تربیت کودک یاری رسانده‌اند: علامه طباطبائی رحمه الله، در تفسیر شریف المیزان، با شرح مباحثی چون فطرت، هدایت تکوینی و کرامت انسانی، مبنای عقلانی و توحیدی تربیت کودک را تبیین کرده است. علامه محمدتقی جعفری رحمه الله نیز با نگاهی میان‌رشته‌ای، در آثار خود به تبیین ساختار شخصیت کودک، ارتباط آن با اراده، اختیار، معنا و اخلاق پرداخته است و از کودک به‌عنوان انسان در حال تکوین و پذیرنده معنا یاد کرده است. در این دوره، برخی آثار حوزوی به نگارش درآمدند که در آنها تلاش شده بود تربیت کودک از منظر آیات، روایات و سنت اسلامی تبیین شود.

آثار منتشرشده این دوره بدین شرح‌اند:

- تربیت کودک از دیدگاه اسلام (اثر عبدالمجید رشیدپور، ۱۳۶۲، نشر انجمن اولیا و مربیان)؛
- آیین تربیت (اثر ابراهیم امینی، ۱۳۶۸، نشر اسلامی)؛
- امامان علی، حسین، سجاد، باقر، کاظم، رضا علیهم السلام و تربیت فرزند (اثر علی‌همت بناری، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، مقالات منتشرشده در ماهنامه فرهنگ کوثر)؛
- سیره تربیتی پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام: تربیت فرزند (اثر علی حسینی‌زاده، ۱۳۸۰، نشر پژوهشگاه حوزه و دانشگاه).

کتاب «تربیت کودک از دیدگاه اسلام» با نگاهی کاملاً اسلامی و بر پایه منابع دینی، به بررسی مبانی تربیت کودک می‌پردازد. نویسنده تلاش دارد اصول تربیتی اسلام را از دل قرآن و روایات استخراج کرده و به زبان روز برای والدین و مربیان تبیین کند. محور اصلی کتاب بر ارائه تصویری جامع از مراحل تربیتی

کودک از دوران پیش از تولد تا نوجوانی استوار است. مباحثی مانند: حق تربیت، مسئولیت والدین، نقش محبت، عدالت در رفتار با فرزندان، چگونگی پرورش ایمان و اخلاق در کودک و آداب تربیتی در خانواده در این کتاب با بیانی روان و مستند بیان شده‌اند. اساس کتاب، تأکید بر پیوند عمیق میان تربیت دینی و سلامت روانی-اجتماعی کودک است.

اما کتاب «آیین تربیت» یکی از آثار پرخواننده در زمینه تربیت کودک است که میان خانواده‌های جایگاه ویژه‌ای یافته است. مرحوم آیت‌الله امینی با قلمی ساده و کاربردی، نکات کلیدی تربیت دینی و اخلاقی کودک را در قالب دستورالعمل‌هایی عملی ارائه می‌کند. کتاب بر نقش پدر و مادر در پرورش ایمان، اخلاق، عادت‌های درست و کنترل هیجانات کودک استوار است. اساس و محور اثر بر پیوند محبت و هدایت می‌باشد بدین صورت که تربیت دینی باید با عطوفت، اعتمادسازی و رفتار الگومند والدین همراه گردد.

مقالات «امامان علی، حسین، سجاد، باقر، کاظم، رضا علیهم‌السلام و تربیت فرزند» از جمله آثاری است که به مواردی مانند اهمیت تربیت فرزند، ضرورت در تسریع تربیت فرزند، هدف‌نهایی از تربیت فرزند و ابعاد تربیت دینی (آموزش نماز، قرآن، دعا، علوم اهل بیت علیهم‌السلام)، تربیت اجتماعی و جسمانی فرزند، نقش آفرینان در تربیت فرزند از دیدگاه امام علی علیه‌السلام، زمینه‌سازی تربیت، اظهار محبت به فرزند، تشویق فرزندان، اهمیت آموزش‌های دینی فرزند، تربیت اخلاقی فرزند از دیدگاه امام حسین علیه‌السلام، حقوق فرزند، خانواده و تربیت فرزند، تربیت الگویی، عملی و به شیوه موعظه فرزند از دیدگاه امام سجاد علیه‌السلام، آداب تربیتی پس از تولد، تأثیر شیر مادر در تربیت، نیاز فرزند به محبت، ستایش از فرزند صالح، والدین و نصیحت فرزند، اهمیت آرامش خانواده در تربیت، نقش تربیتی عمل والدین و مربیان، تربیت معنوی فرزندان (ذکر و یاد خدا، دعا و مناجات) از دیدگاه امام باقر علیه‌السلام، فرزندان و بستر استراحت، فرزندان و مسئولیت، تولد از تربیت تا مرگ، نقش مسافرت در تربیت فرزند از دیدگاه امام کاظم علیه‌السلام، تدریجی بودن تربیت (انتخاب همسر شایسته، رعایت آداب ازدواج، مراقبت‌های ایام بارداری، نام‌گذاری، مراقبت از فرزند، صحبت با و محبت فرزند، نظارت بر فرزند) از دیدگاه امام رضا علیه‌السلام اشاره شده است.

کتاب «سیره تربیتی» به‌عنوان جزئی از مجموعه چهار جلدی درباره روش‌های تربیتی پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وآلهم‌وسلم و اهل بیت علیهم‌السلام در تربیت فرزند است. محورهای اصلی کتاب شامل: محبت و احترام به کودک، تربیت

ایمانی و اخلاقی، آموزش تدریجی و مبتنی بر ظرفیت کودک و توجه به کرامت ذاتی انسان است. کتاب با استناد به متون حدیثی و تاریخی معتبر، سعی دارد شیوه‌هایی روشن و مؤثر از تربیت اسلامی را معرفی کند. محوریت کتاب بر این است که تربیت کودک در نگاه معصومان (علیهم‌السلام)، نه صرفاً وظیفه‌ای فردی یا خانوادگی، بلکه مسئولیتی اجتماعی و تمدنی است.

۳-۴. دوره چهارم: حرکت به سوی تولید دانش تخصصی

طی سال ۱۳۸۱ تاکنون با تأسیس مراکز پژوهشی و آموزشی وابسته به حوزه، شاهد تلاش برای تأسیس گفتمان علمی بومی در تربیت دینی کودک هستیم. علامه مصباح یزدی (رحمته‌الله) و علامه جوادی آملی نقشی اثرگذار در این تأسیسات داشتند. نهادهایی مانند مرکز تربیت اسلامی حوزه علمیه قم، پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی، مرکز تحقیقات زن و خانواده و برخی انتشارات با مدیریت طلاب مانند نشر جمال، به پژوهش‌های تخصصی در حوزه تربیت دینی کودک ورود کرده‌اند. برگزاری همایش‌هایی چون «همایش ملی تربیت دینی کودک»، تأسیس رشته‌های تخصصی در برخی مؤسسات حوزوی^۱ و تولید کتاب‌ها و مقالات علمی، نشانه‌هایی از تلاش برای رسیدن به دانش تخصصی است. باید گفت گرچه کتاب‌های دوره‌های قبلی نیز تربیت کودک را از منظر آیات، روایات و سنت اسلامی تبیین کرده‌اند، اما در دوره چهارم تألیفات به صورت سیستماتیک و همراه تحلیل، نوآوری و نقد است که می‌تواند حرکت و جهشی به سوی دانش تخصصی باشد.

آثار منتشرشده این دوره که رویکردهای فقهی، حدیثی، روان‌شناختی و پاسخ‌دهنده به نیازهای عصری دارند، بدین شرح‌اند:

- حکمت‌نامه کودک (اثر محمد محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۵، نشر دارالحديث)؛
- تربية الطفل في الاسلام (اثر محمد محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۶، نشر دارالحديث)؛
- تربیت کودک (اثر علی صفایی حائری، ۱۳۸۶، نشر لیلة القدر)؛
- کتاب تربیت دینی فرزندان (نعمت‌الله یوسفیان، ۱۳۸۶، نشر زمزم هدایت)؛
- خانواده و تربیت فرزندان (اثر رضا فرهادیان، ۱۳۸۸، نشر انجمن اولیاء و مربیان)؛

۱. منظور ایجاد گرایش تربیت دینی کودک و نوجوان در سطح سه حوزه علمیه خواران است.

- حقوق الأولاد فی مدرسه اهل البيت (ع) (اثر محمد جواد مروجی طبسی، ۱۳۸۹، نشر بوستان کتاب)؛
- آموزش دین در دوره کودکی: ارزیابی انتقادی رویکرد روان‌شناختی (اثر محمود نوذری، ۱۳۹۰، مقاله منتشر شده در فصلنامه تربیت اسلامی)؛
- حقوق تربیتی کودک در اسلام (اثر محمد علی حاجی ده‌آبادی، ۱۳۹۱، نشر پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)؛
- تربیت دینی فرزندان (اثر جواد محدثی، ۱۳۹۱، نشر آستان قدس رضوی)؛
- من دیگر ما (اثر محسن عباسی ولدی، ۱۳۹۲، نشر آیین فطرت)؛
- عوامل تربیت عاطفی فرزندان در خانواده؛ برگرفته از احادیث (اثر علی نقی فقیهی و حسن نجفی، ۱۳۹۲، مقاله منتشر شده در دو فصلنامه اسلام و پژوهش‌های تربیتی)؛
- نمازآموزی به فرزندان در فقه تربیتی اسلام (اثر علیرضا اعرافی و نقی موسوی، ۱۳۹۲، مقاله منتشر شده در فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی)؛
- تربیت فرزند با رویکرد فقهی (اثر علیرضا اعرافی، ۱۳۹۳، نشر اشراق و عرفان)؛
- احکام تربیت فرزند (اثر علیرضا اعرافی، ۱۳۹۳، نشر اشراق و عرفان)؛
- تربیت دینی کودک (اثر محی‌الدین حائری شیرازی، ۱۳۹۵، نشر معارف)؛
- فلسفه اسلامی درس‌هایی برای آموزش به کودکان (اثر مهدی پرویزی، ۱۳۹۵، نشر پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی)؛
- مبانی، اصول و روش‌های پاسخگویی به سؤالات کودکان درباره خداوند (اثر محمد داوودی، زهرا شعبانی و راهله شفیعی، ۱۳۹۵، مقاله منتشر شده در فصلنامه علوم تربیتی از دیدگاه اسلام)؛
- نقش وراثتی مادر در تربیت فرزند از دیدگاه اسلامی (اثر علی حسینی‌زاده، ۱۳۹۵، مقاله منتشر شده در فصلنامه تربیت اسلامی)؛
- تربیت عبادی کودکان در اسلام- با تأکید بر برنامه آموزشی (اثر مهدی شکرالهی، ۱۳۹۶، نشر مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع)؛
- عوامل رشد اخلاقی کودکان در بافت خانواده (اثر حسن بوسلیکی، ۱۳۹۶، مقاله منتشر شده در دو فصلنامه اخلاق و حیانی)؛

- الگوی تربیت فرزند بر مبنای تحلیل و تفسیر سوره لقمان (اثر علی همت بناری، ۱۳۹۷، مقاله منتشر شده در دوفصلنامه آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث)؛
- اصول و شیوه‌های تربیت توحیدی کودکان (اثر مسلم گریوانی، ۱۳۹۹، نشر جمال)؛
- با کودکان کودکی کنید (اثر رحمت پوریزدی، ۱۳۹۹، نشر قدس)؛
- بررسی فقهی استفاده از روش‌های تعقل و تفکر در تربیت دینی فرزندان (اثر مجید طرقي، نقی موسوی و محمداکظم مبلغ، ۱۳۹۹، مقاله منتشر شده در دوفصلنامه مطالعات فقه تربیتی)؛
- چگونگی بیان مسائل اعتقادی برای سنین کودک و نوجوان (اثر مصطفی قاسمی، ۱۳۹۹، پایان‌نامه سطح سه)؛
- تعلیم و تربیت در تفسیر نمونه (اثر ناصر مکارم شیرازی، ۱۴۰۰، نشر امام علی بن ابی طالب (علیه السلام))؛
- آغازی برای پرواز؛ شیوه‌های دعوت به نماز در فرزندان (اثر علیرضا تراشیون، ۱۳۹۹، نشر معارف)؛
- آینه‌های روبه‌رو؛ مهارت‌های تربیت فرزند (اثر علیرضا تراشیون، ۱۴۰۰، نشر مهرستان)؛
- طراحی و اعتباریابی الگوی برنامه درسی آموزش امامت، برای دوره کودکی (اثر رضا ابراهیمی‌نیا، محمود نوذری و حسن نجفی، ۱۴۰۰، مقاله منتشر شده در ماهنامه معرفت)؛
- تربیت اخلاقی در دوره کودکی (اثر حسن نجفی و رحمت پوریزدی، ۱۴۰۰، نشر پژوهشگاه باقرالعلوم (علیه السلام))؛
- بازی، کودک، تربیت (اثر علیرضا افشاری مقدم، ۱۴۰۰، نشر جمال)؛
- کارکرد قصه‌گویی در تربیت دینی کودک (اثر مجتبی هاشمی‌نژاد، ۱۴۰۰، پایان‌نامه سطح سه)؛
- تربیت دینی در دوره دبستان و دبیرستان (اثر محمود نوذری، ۱۴۰۱، نشر پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)؛
- نقش و جایگاه مادر در تربیت دینی کودک؛ با تأکید بر ارتباط با خدا (اثر طاهره آذرخش و حسن نجفی، ۱۴۰۱، مقاله منتشر شده در دوفصلنامه مطالعات کودک و خانواده)؛
- وظایف والدین در تربیت عاطفی فرزندان از منظر فقهی، با تأکید بر هفت سال اول (اثر مهدی کریم‌خانی و محمدجواد زارعان، ۱۴۰۱، مقاله منتشر شده در دوفصلنامه مطالعات فقه تربیتی)؛
- تربیت کودک در سیره عملی پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) (اثر محمدرضا بیرامی، ۱۴۰۱، پایان‌نامه سطح سه)؛

• تربیت جنسی کودکان و نوجوانان با رویکرد اسلامی (اثر رضا حاجی‌پور، ۱۴۰۲، نشر میراث فرهیختگان)؛

• اصول پرورش فضائل اخلاقی در فرزندان برمبنای سیره تربیتی حضرت زهرا (علیها السلام) (اثر روح‌الله شهریار، ۱۴۰۲، مقاله منتشرشده در فصلنامه مطالعات اخلاق کاربردی)؛

• فرزندپروری در جهان رسانه‌ای شده (اثر حسن بوسلیکی، ۱۴۰۲، مقاله منتشرشده در فصلنامه جنسیت و خانواده)؛

• نقش وراثت و عوامل محیطی در تربیت دینی کودک و نوجوان از دیدگاه اسلام و روان‌شناسی (اثر محمد لطیف محبی، ۱۴۰۳، نشر المصطفی (علیه السلام))؛

• کودک و مبانی اندیشه اسلامی (اثر محمد محسن میرمرشدی، ۱۴۰۳، نشر مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (علیه السلام))؛

• الگوی تربیت دینی در گستره تولد تا سه سالگی (اثر محمود نوذری، ۱۴۰۳، مقاله منتشرشده در فصلنامه تربیت اسلامی)؛

• بررسی انتقادی انگاره کودکی در سنت ارسطویی با تأکید بر نگاه اسلامی (اثر محمد هادی مروجی طبسی و علی لطیفی، ۱۴۰۴، مقاله منتشرشده در فصلنامه پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی).

کتاب «حکمت‌نامه کودک» از مجموعه «موسوعه الحکمه»، با گردآوری احادیث مرتبط با کودک، نگاه تربیتی قرآن و اهل بیت (علیهم السلام) را ارائه می‌دهد. این اثر بر سه رکن تربیت شایسته یعنی خانواده سالم، حقوق کودک، و وظیفه‌شناسی کودک استوار است. بخش اول به نقش وراثت، تغذیه والدین و خانواده سالم در سرنوشت کودک می‌پردازد. بخش دوم حقوق کودک مانند آداب تولد، تربیت اخلاقی و دعای خیر را بررسی می‌کند. بخش سوم وظایف کودک نسبت به خود، والدین و دیگران را شرح می‌دهد. این کتاب با دید کرامت‌محور، کودک را انسانی در حال رشد می‌بیند که به محبت، آموزش، عدالت و تشویق نیاز دارد و موضوعاتی چون نوازش، بازی و آداب تغذیه را با احادیث مستند و تحلیل تربیتی ارائه می‌کند.

کتاب «تربیت کودک» تربیت را شکوفایی استعدادهای فطری کودک می‌داند، نه صرف آموزش مهارت‌ها. کودک علاوه بر محبت و نیازهای اولیه، به امنیت، استقلال و فضایی برای تفکر و انتخاب

نیاز دارد. نویسنده بر پرورش شخصیت، حریت و قدرت تفکر تأکید دارد تا کودک در برابر آسیب‌های محیطی مقاوم شود. این کتاب با زبانی تحلیلی، نقش معلم و روش‌های تربیتی اسلام را بررسی کرده و عواملی چون محبت، تشویق و تقلید را در تربیت کودک تحلیل می‌کند، مربی را به همراهی با کودک در مسیر رشد دعوت می‌کند.

کتاب «تربیت دینی فرزندان» برای آشنا ساختن والدین با تربیت دینی فرزندان و پاسخ‌گویی به پاره‌ای از پرسش‌ها تدوین گردیده است. در این کتاب بر تبیین ضرورت و اهمیت تربیت دینی، عوامل مؤثر در آن، ابعاد تربیت فرزندان و نقش خانواده و به‌ویژه مادران در تربیت دینی فرزندان تأکید شده است، تربیت دینی در مقطع سنی کودکی، نوجوانی و جوانی بررسی شده است و آداب زندگی و مهارت‌های یاددهی آنها به فرزندان به بحث گذاشته شده است. روش‌ها و آسیب‌های تربیت دینی نیز از دیگر مباحث کتاب است.

کتاب «خانواده و تربیت فرزندان» به نقش خانواده در تربیت فرزندان از منظر روان‌شناسی و آموزه‌های دینی می‌پردازد. نویسنده تلاش دارد نشان دهد که چگونه خانواده می‌تواند به مثابه یک نهاد پیشینی در برابر نهادهای آموزشی، بستر رشد همه‌جانبه کودک باشد. مباحث کتاب شامل روش‌های تربیت عاطفی، اخلاقی، اعتقادی و اجتماعی فرزند، روابط والد-فرزند و نقش الگوهای رفتاری است. خانواده در این نگاه، «نخستین مدرسه تربیت» است که باید با محبت، انسجام و توجه به نیازهای کودک، زمینه‌ساز شکل‌گیری شخصیت سالم باشد. تربیت بدون مشارکت فعال و هدفمند والدین، ناکارآمد خواهد بود.

کتاب «حقوق الاولاد فی مدرسه اهل‌البیت (علیهم‌السلام)» با نگاهی فقهی-حدیثی، به تبیین حقوق فرزندان از منظر اهل‌بیت (علیهم‌السلام) می‌پردازد. مباحثی همچون حق تغذیه سالم، تربیت دینی، محبت و احترام، نام نیکو، آموزش قرآن و تربیت جنسی به‌صورت مستند از روایات شیعه استخراج شده‌اند. نگاه کتاب مبتنی بر این باور است که کودک از همان ابتدا، ذی حق است و والدین مسئول تحقق این حقوق هستند. نه فقط حقوق مادی، بلکه حقوق معنوی و روحی فرزند نیز باید پاس داشته شود.

مقاله «آموزش دین در دوره کودکی» دیدگاه روان‌شناسی شناختی مبنی بر تأخیر آموزش دینی تا مرحله تفکر انتزاعی را نقد می‌کند. نویسنده معتقد است این دیدگاه با ماهیت پیچیده دینداری کودکان سازگار است، رشد دینی را تقلیل داده و مفاهیم دینی را سطحی تفسیر می‌کند. همچنین، این رویکرد با روایات

اسلامی همخوانی ندارد و تأخیر در آموزش دین، آثار منفی تربیتی دارد. مقاله پیشنهاد می‌دهد آموزش دین باید هم‌زمان با رشد کودک، با توجه به ظرفیت‌های شناختی، عاطفی و فطری او و با روش‌های مناسب آغاز شود.

کتاب «حقوق تربیتی کودک در اسلام» با رویکردی فقهی-تربیتی، به تبیین حقوق کودک در ساحت تربیت می‌پردازد. حقوقی مانند: حق بر محبت، حق بر تربیت اعتقادی، اخلاقی و جنسی، حق بر آموزش و امنیت روانی. طبق این کتاب تربیت کودک، یک «حق انسانی و الهی» است که باید از سوی والدین، مربیان و حکومت رعایت شود. این نگاه، تربیت را امری اختیاری یا وابسته به فرهنگ نمی‌داند، بلکه یک تکلیف شرعی و حق بنیادین کودک تلقی می‌کند.

کتاب «تربیت دینی فرزندان» ابتدا به معجزه محبت در رفتار با فرزند اشاره دارد، سپس رهنمودهای اسلام در باب خطاب شایسته و نام نیک و پاسخ به سلام را مدنظر قرار می‌دهد. چگونگی تأثیرپذیری فرزند از الگوهای بیرونی، ذکر نمونه‌های عملی برای الگودهی اولیا و فرایند شیفتگی فرزندان به اهل بیت (ع) از جمله دیگر مطالبی است که مدنظر نویسنده بوده‌اند.

کتاب «من دیگر ما» مجموعه‌ای ۱۳ جلدی است و به آموزش مهارت‌های تربیت فرزند با تکیه بر مبانی دینی می‌پردازد. این اثر با زبانی ساده، دغدغه‌های والدین را از بازی‌های کودکان تا تأثیرات تلویزیون و بازی‌های رایانه‌ای پوشش می‌دهد. هر جلد به موضوعاتی مانند محبت، آزادی، استقلال و تربیت کریمانه اختصاص دارد و با مثال‌های کاربردی، راهکارهایی برای چالش‌های روزمره تربیتی ارائه می‌دهد. ضمیمه‌ای شامل کتاب «بازی، بازوی تربیت» با ۱۴۰ بازی بومی نیز به جذابیت مجموعه افزوده است.

مقاله «عوامل تربیت عاطفی فرزندان در خانواده» بر نقش بنیادین خانواده در تربیت عاطفی کودک تأکید دارد و عواملی مانند هم‌سوایی اعتقادی والدین، محبت، احترام متقابل، خوش‌بینی، حمایت عاطفی و ایجاد امنیت روانی را کلید رشد شخصیت کودک و پذیرش ارزش‌های دینی می‌داند.

در مقاله «نمازآموزی به فرزندان در فقه تربیتی اسلام» تلاش شده با مراجعه به ادله شرعی، نوع تکلیف والدین را از حیث وجوب یا استحباب، زمان آغاز این وظیفه و روش‌های تحقق آن تبیین گردد. براساس یافته‌های مقاله، آموزش نمازهای واجب به فرزندان، برعهده والدین و به صورت واجب شرعی

است، در حالی که آموزش نمازهای مستحب و تثبیت آنها در شخصیت کودک، مستحب شمرده شده است.

کتاب «تربیت فرزند با رویکرد فقهی» با تکیه بر فقه شیعه، تربیت کودک را بخشی از دینداری والدین می‌داند و وظایف تربیتی را در ساحت‌های اعتقادی، عبادی، عاطفی، جنسی و جسمی با رویکرد فقهی تحلیل می‌کند. تربیت باید با آگاهی فقهی و در چارچوب شرع انجام شود.

کتاب «احکام تربیت فرزند» با رویکرد مسئله‌محور، احکام شرعی فرزندپروری را در دو بخش کلیات تربیت و ساحت‌های خاص اعتقادی، عبادی، عاطفی، جنسی و جسمی ارائه می‌کند. تربیت به‌عنوان امری فقهی و نظام‌مند برای والدین و مربیان تبیین شده است.

کتاب «تربیت دینی کودک» با نگاهی عرفانی و فطرت‌محور، آموزش دین را فراتر از اجبار و تلقین، در قالب پرورش تجربه‌های ایمانی و هماهنگ با فطرت کودک می‌داند. تأکید بر تربیت دینی همراه با تفکر و عقلانیت است.

کتاب «فلسفه اسلامی: درس‌هایی برای آموزش به کودکان» مفاهیم فلسفه اسلامی مانند حقیقت، خدا و عدالت را با الهام از روش فلسفه برای کودکان و بومی‌سازی با حکمت اسلامی، به زبانی ساده برای کودکان ارائه می‌دهد. هدف، پرورش ذهن تحلیلی و پرسشگر کودک در چارچوب دینی است.

مقاله «مبانی، اصول و روش‌های پاسخگویی به سؤالات کودکان درباره خداوند» چگونگی پاسخ به پرسش‌های کودکان دبستانی درباره خداوند را بررسی می‌کند. با تأکید بر تأثیر فرهنگ و تجرید مفاهیم، اصولی مانند محیط پویا و روش‌هایی چون قصه‌گویی و گفت‌وگوی تدریجی را پیشنهاد می‌دهد و الگویی چهارمرحله‌ای برای تربیت دینی ارائه می‌کند.

مقاله «نقش وراثتی مادر در تربیت فرزند از دیدگاه اسلامی» با استناد به آیات و روایات، نقش وراثتی مادر را در شکل‌گیری شخصیت کودک، فراتر از پدر، برجسته می‌کند و خواستار توجه به این نقش در سیاست‌گذاری‌های تربیتی اسلامی می‌شود.

کتاب «تربیت عبادی کودکان در اسلام - با تأکید بر برنامه آموزشی» الگویی مرحله‌بندی‌شده برای آموزش عبادات (نماز، روزه، دعا) ارائه می‌دهد که از شناخت و علاقه تا استمرار را شامل می‌شود، با تأکید بر درک معنوی و شیرین‌سازی عبادت برای کودک.

مقاله «عوامل رشد اخلاقی کودکان در بافت خانواده» تعامل سازنده والدین، فضای گفت‌وگوی اخلاقی و الگوهای رفتاری را به‌عنوان عوامل کلیدی رشد اخلاق اجتماعی کودکان در خانواده معرفی می‌کند، با تمرکز بر روابط عاطفی و دوسویه.

مقاله «الگوی تربیت فرزند بر مبنای تحلیل و تفسیر سوره لقمان» با تحلیل سوره لقمان، الگویی تربیتی با محوریت باورهای اعتقادی، عبادات و فضائل اخلاقی ارائه می‌دهد که با اصول اقناع و روش‌های موعظه و استدلال، کودک را همراه رشد معنوی می‌داند.

کتاب «اصول و شیوه‌های تربیت توحیدی کودکان» تربیت توحیدی را با تکیه بر معارف دینی و روان‌شناسی رشد تبیین می‌کند، با هدف نهاده‌سازی ایمان و حس حضور خداوند در کودک از طریق محبت و حکمت.

کتاب «با کودکان کودکی کنید» والدین را به درک دنیای کودک دعوت می‌کند و با بهره‌گیری از سیره اهل بیت و روان‌شناسی رشد، بر نقش بازی، احترام به حریم روانی کودک و پرهیز از تحمیل باورها در تربیت دینی تأکید دارد.

مقاله «بررسی فقهی استفاده از روش‌های تعقل و تفکر در تربیت دینی فرزندان» استدلال می‌کند که تعقل در تربیت دینی کودک از منظر فقهی واجب است، زیرا شناخت خدا و تکالیف الهی جز با اندیشه ممکن نیست. با تکیه بر آیات، روایات و قانون ملازمه عقل و شرع، نویسنده تأکید دارد که خانواده باید فضایی برای پرسشگری و فهم عمیق مفاهیم دینی فراهم کند تا تربیت دینی ریشه‌دار باشد.

پایان‌نامه «چگونگی بیان مسائل اعتقادی برای سنین کودک و نوجوان» چارچوبی برای آموزش مفاهیم اعتقادی به کودکان و نوجوانان ارائه می‌دهد. با تحلیل ویژگی‌های سنی و مبانی اسلامی، روش‌هایی مانند تمثیل، قصه و بازی را پیشنهاد می‌کند تا مفاهیم دینی به‌صورت کاربردی و متناسب با نیازهای امروز منتقل شود.

کتاب «تعلیم و تربیت در تفسیر نمونه» در دو جلد، به موضوعاتی چون علم، تعلیم، نظام خانواده، تشویق و مجازات، آداب اسلامی و موانع تربیت می‌پردازد. برخلاف مکتب‌های مدرن که به رفتار ظاهری توجه دارند، قرآن بر تربیت نفس تأکید دارد و مکتب تربیتی آن، به دلیل هماهنگی با فطرت، بهترین روش تعلیم و تربیت است.

کتاب «آغازی برای پرواز» راهکارهایی برای دعوت کودکان به نماز ارائه می‌دهد، با تأکید بر محبت، تشویق و الگودهی والدین. برای سنین زیر هفت سال، انس و بازی و برای نوجوانان، رفاقت و پرهیز از اجبار توصیه شده است. نمونه‌های گفت‌وگوی واقعی نیز ارائه شده است.

کتاب «آینه‌های روبه‌رو» مهارت‌های عملی تربیت دینی و اخلاقی را با زبانی روان ارائه می‌دهد. بر هماهنگی والدین، کنترل خشم، مدیریت لجبازی و آموزش تدریجی تأکید دارد و نقش الگویی والدین و تفاوت‌های جنسیتی در تربیت را بررسی می‌کند.

مقاله «طراحی و اعتباریابی الگوی آموزش امامت به کودکان» الگویی تربیتی با محوریت معرفت، محبت و اطاعت برای آموزش امامت به کودکان ارائه می‌دهد. با استفاده از داستان و بازی، این الگو متناسب با ذهن کودک طراحی و توسط متخصصان اعتبارسنجی شده است.

کتاب «تربیت اخلاقی در دوره کودکی» روش‌های الگودهی، گفت‌وگو و بازی را برای تربیت اخلاقی کودکان پیش‌دبستانی و دبستانی پیشنهاد می‌دهد. با تکیه بر منابع دینی و تربیتی، تربیت اخلاقی را تدریجی، غیرمستقیم و مبتنی بر تفکر و محبت می‌داند.

کتاب «بازی، کودک، تربیت» بازی را بستری برای رشد شناختی، عاطفی و دینی کودک معرفی می‌کند. با تکیه بر منابع دینی و روان‌شناختی، انواع بازی‌های تربیتی و کاربردهای آنها را برای انتقال مفاهیم دینی و اخلاقی توضیح می‌دهد.

پایان‌نامه «کارکرد قصه‌گویی در تربیت دینی کودک» قصه‌گویی را ابزاری مؤثر برای انتقال مفاهیم دینی معرفی می‌کند. با تحلیل کارکردهای شناختی و عاطفی قصه و تأکید بر همذات‌پنداری، نمونه‌هایی از قصه‌های قرآنی برای آموزش توحید و اخلاق ارائه می‌دهد.

کتاب «تربیت دینی در دوره دبستان و دبیرستان» نظریه‌ای برای تربیت دینی در مدرسه ارائه می‌دهد که ایمان را به تجربه‌ای زیسته تبدیل می‌کند. با طراحی الگوهای متناسب با سنین دبستان و دبیرستان، بر نقش معلم و محیط یادگیری در پرورش ایمان تأکید دارد.

مقاله «نقش و جایگاه مادر در تربیت دینی کودک» نقش مادر را در ایجاد ارتباط معنوی کودک با خدا بررسی می‌کند. محبت، دعا و الگوبودن مادر از طریق گفت‌وگو و ایجاد امنیت روانی، برای تربیت توحیدی از خردسالی مؤثر دانسته شده است.

مقاله «وظایف والدین در تربیت عاطفی فرزندان از منظر فقهی» تکالیف فقهی والدین در تربیت عاطفی کودکان در هفت سال اول را بررسی می‌کند. با استناد به روایات، بر عدالت عاطفی، محبت و پرهیز از خشونت تأکید دارد و پیوند آن با دینداری آینده کودک را تبیین می‌کند.

پایان‌نامه «تربیت کودک در سیره عملی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله» سیره تربیتی پیامبر را در تعامل با کودکان بررسی می‌کند. محبت، تکریم، بازی و آموزش تدریجی از ویژگی‌های این سیره است که الگویی عاطفی و عملی برای تربیت دینی ارائه می‌دهد.

کتاب «تربیت جنسی کودکان و نوجوانان با رویکرد اسلامی»: با ترکیب مبانی فقهی و روان‌شناختی، راهکارهایی برای تربیت جنسی ارائه می‌دهد. با تأکید بر گفت‌وگوی مدیریت‌شده و حیاورزی، به آموزش والدین و تقویت عزت نفس کودکان می‌پردازد.

مقاله «اصول پرورش فضائل اخلاقی در فرزندان بر مبنای سیره تربیتی حضرت زهرا علیها السلام» سیره حضرت زهرا را به‌عنوان نظام تربیتی هدفمند معرفی می‌کند که با اصول توحیدی، اخلاق را از طریق روش‌های عقل‌گرایانه و کرامت‌پرور در کودک نهادینه می‌کند.

مقاله «فرزندپروری در جهان رسانه‌ای شده» چالش‌های رسانه‌ای مانند اختلال در مرجعیت والدین و هویت‌یابی را بررسی می‌کند. راهبردهایی چون آگاهی‌بخشی، تربیت انتخاب‌گرانه و وساطت فعال والدین را برای پرورش هویت دینی در برابر تأثیرات رسانه پیشنهاد می‌دهد.

کتاب «نقش وراثت و عوامل محیطی در تربیت دینی کودک و نوجوان» با رویکرد میان‌رشته‌ای، نقش وراثت و محیط (خانواده، مدرسه، همسالان) را در تربیت دینی بررسی می‌کند. تربیت دینی را فرایندی هویتی می‌داند که نیازمند پیوستگی عوامل محیطی است.

کتاب «کودک و مبانی اندیشه اسلامی» کودک را سوژه‌ای فعال با فطرتی الهی می‌داند و با هماهنگی اندیشه اسلامی و روان‌شناسی رشد، مبانی نظری تربیت دینی را از منظر انسان‌شناختی بررسی می‌کند.

مقاله «الگوی تربیت دینی در گستره تولد تا سه‌سالگی» الگویی برای تربیت دینی نوباوگان ارائه می‌دهد که با اهداف واسطی مانند درونی‌سازی احساسات دینی و روش‌های عاطفی و غیرکلامی، دینداری را از طریق تجربه زیسته و محبت در کودک شکل می‌دهد.

مقاله «بررسی انتقادی انگاره کودکی در سنت ارسطویی با تأکید بر نگاه اسلامی» نگاه ارسطو به

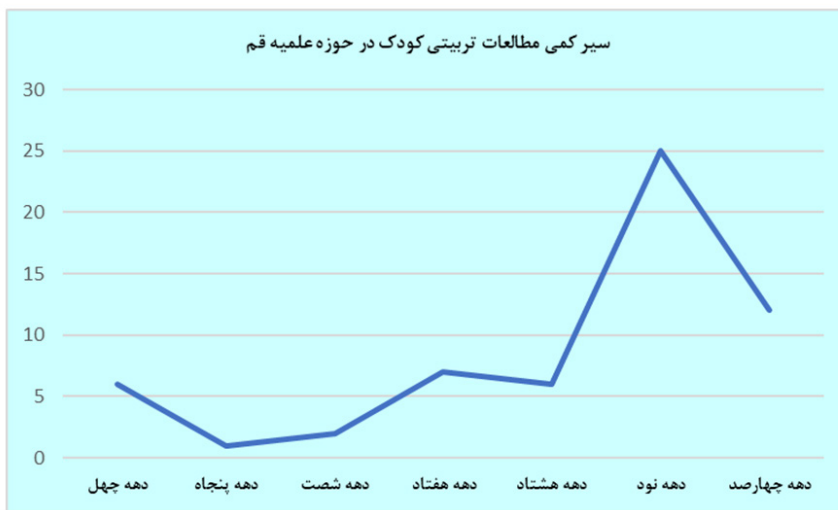
تحلیل و زمینه‌ای برای مقایسه انگاره اسلامی کودکی با فلسفه غربی فراهم می‌آورد.

جدول ۱. ویژگی‌ها و نگرش به کودک در مطالعات تربیتی سده اخیر حوزه علمیه قم

دوره	ویژگی‌ها	نگرش به کودک
دوره اول (۱۳۰۰ تا ۱۳۴۰)	انتقال معارف اسلامی شفاهی	غیرفعال (مقلد کوچک) / با پتانسیل فطری
دوره دوم (۱۳۴۱ تا ۱۳۵۷)	مواجهه اولیه با تربیت مدرن	دارای گرایش ذاتی به ارزش‌های الهی / نیازمند پرورش همه‌جانبه / پرسشگر
دوره سوم (۱۳۵۸ تا ۱۳۸۰)	تکیه جدی بر متون اسلامی	دارای حقوق تربیتی ذاتی / نیازمند هدایت تربیتی / نیازمند الگوی عملی والدین / شایسته احترام و تربیت توأم با حکمت
دوره چهارم (۱۳۸۱ تا اکنون)	تولید دانش تخصصی، نقد عالمانه تربیت مدرن و پست‌مدرن	دارای ظرفیت‌های فطری و معنوی / امانت الهی و صاحب حق / نیازمند تربیت تربیتی و هدایت / متأثر از محیط و خانواده / عاطفی و نیازمند محبت / منعطف / دارای حریم و کرامت / حرکت‌کننده در مسیر رشد

نمودار ۱. نویسندگان فعال عرصه مطالعات تربیتی کودک در سده اخیر حوزه علمیه قم

نمودار ۲. سیر کمی مطالعات تربیتی کودک در حوزه علمیه قم

۴. نتیجه گیری

مطالعه سیر تطور مطالعات تربیتی کودک در حوزه علمیه قم، نشان دهنده تلاش پیوسته علمای متعهد و دغدغه مند در بازشناسی جایگاه کودک در منظومه تربیت اسلامی است. این مسیر، از تربیت سنتی و شفاهی آغاز شده و با اهتمام به تعمیق و تبیین مبانی اسلامی، به شکل گیری گفتمان تربیت کودک بر پایه عقل، فطرت و وحی منجر شده است. گفتمانی که ایجادکننده دانش تخصصی و نقد عالمانه تربیت مدرن و پست مدرن می باشد.

در این میان، نظام جمهوری اسلامی ایران، با تأسی به اندیشه امامین انقلاب، تربیت نسل مؤمن و صالح را از ارکان اصلی تمدن سازی اسلامی دانسته و با تأکید ویژه بر خانواده به عنوان نخستین نهاد تربیت، مسیر گسترش گفتمان تربیت اسلامی کودک را هموار کرده است. در پرتو این توجه، حوزه های علمیه نیز با وفاداری به منابع اصیل اسلامی، کوشیده اند تا از سطح بیان توصیه های اخلاقی فراتر رفته و به طراحی برنامه ها، تدوین متون و ارائه الگوهای تربیتی نائل آیند.

آثاری همچون آیین تربیت، حکمت نامه کودک و پژوهش هایی در حوزه فقه تربیتی، شاهی بر این

است که حوزه علمیه قم، نه در برابر تحولات زمانه منفعل، بلکه با بصیرت دینی و رسالت الهی خود، به ایفای نقشی فعال و مؤثر در تربیت فرزندان امت اسلامی پرداخته است.

با وجود این، برای تکمیل این مسیر مبارک، لازم است که اهتمام به تبیین منظومه فکری اهل بیت (علیهم السلام) در تربیت کودک، ارتقا یابد و کاستی‌هایی نظیر نبود مدل‌های نظری جامع، ضعف پیوند با میدان عمل تربیتی و غفلت از ساحت‌های نوظهور زندگی کودک، به شکل درون‌زا و با تکیه بر فقه و حکمت اسلامی جبران شود.

بی‌تردید، اگر این راه ادامه یابد، می‌توان امید داشت که تربیت کودک در مکتب اهل بیت (علیهم السلام)، به الگویی نورانی برای جوامع اسلامی بدل گردد؛ الگویی که در آن، کودک نه تنها امانت خداوند، بلکه زمینه‌ساز ظهور و تحقق جامعه مهدوی خواهد بود، ان شاء الله.

منابع

- ابراهیمی نیا، رضا، نوزری، محمود، و نجفی، حسن (۱۴۰۰). طراحی و اعتباریابی الگوی برنامه درسی آموزش امامت، برای دوره کودکی. معرفت، ۳۰ (۶)، ۵۵-۶۵.
- اعرافی، علیرضا (۱۳۹۳). احکام تربیت فرزند. قم: اشراق و عرفان.
- اعرافی، علیرضا (۱۳۹۳). تربیت فرزند با رویکرد فقهی. قم: اشراق و عرفان.
- اعرافی، علیرضا، و موسوی، نقی (۱۳۹۲). نمازآموزی به فرزندان در فقه تربیتی اسلام. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۱ (۲)، ۵۵-۸۱.
- افشاری مقدم، علیرضا (۱۴۰۰). بازی، کودک، تربیت. قم: جمال.
- امینی، ابراهیم (۱۳۶۸). آیین تربیت. قم: اسلامی.
- آذرخش، طاهره، و نجفی، حسن (۱۴۰۱). نقش و جایگاه مادر در تربیت دینی کودک؛ با تأکید بر ارتباط با خدا. مطالعات کودک و خانواده، ۱۱ (۱)، ۳۵-۵۴.
- بناری، علی همت (۱۳۷۷). امام رضا علیه السلام و تربیت فرزند. فرهنگ کوثر، ۲ (۵)، ۴۰-۴۵.
- بناری، علی همت (۱۳۷۷). امام سجاد علیه السلام و تربیت فرزند. فرهنگ کوثر، ۲ (۹)، ۲۹-۳۲.
- بناری، علی همت (۱۳۷۷). رهنمودهای تربیتی امام کاظم علیه السلام. فرهنگ کوثر، ۲ (۳)، ۱۹-۲۳.
- بناری، علی همت (۱۳۷۸). امام باقر علیه السلام و تربیت فرزند. فرهنگ کوثر، ۳ (۳)، ۶-۱۱.
- بناری، علی همت (۱۳۷۸). امام علی علیه السلام و تربیت فرزند. فرهنگ کوثر، ۳ (۱۰)، ۱۵-۱۸.
- بناری، علی همت (۱۳۷۹). امام حسین علیه السلام و تربیت فرزند. فرهنگ کوثر، ۱ (۶)، ۴-۱۱.
- بناری، علی همت (۱۳۹۷). الگوی تربیت فرزند بر مبنای تحلیل و تفسیر سوره لقمان. آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، ۴ (۲)، ۴۱-۶۰.
- بنیاد دائرة المعارف اسلامی (۱۳۷۵). دانشنامه جهان اسلام. تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
- بوسلیکی، حسن (۱۳۹۶). عوامل رشد اخلاقی کودکان در بافت خانواده. اخلاق و حیانی، ۷ (۲)، ۵۷-۸۲.
- بوسلیکی، حسن (۱۴۰۲). فرزندپروری در جهان رسانه‌ای شده. جنسیت و خانواده، ۱۱ (۱)، ۱۰۹-۱۳۹.

سیر تطور مطالعات تربیتی کودک در سده اخیر حوزه علمیه قم ۱۳۹۰

- بهشتی، احمد (۱۳۴۸). تربیت کودک در جهان امروز: پژوهشی درباره مسائل تعلیم و تربیت. تهران: سهامی انتشار.
- بیرامی، محمدرضا (۱۴۰۱). تربیت کودک در سیره عملی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله. پایان نامه سطح سه، حوزه علمیه قم.
- پرویزی، مهدی (۱۳۹۵). فلسفه اسلامی درس هایی برای آموزش به کودکان. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- پوریزدی، رحمت (۱۳۹۹). با کودکان کودکی کنید. قم: قدس.
- تراشیون، علیرضا (۱۳۹۹). آغازی برای پرواز؛ شیوه های دعوت به نماز در فرزندان. قم: معارف.
- تراشیون، علیرضا (۱۴۰۰). آینه های روبه رو؛ مهارت های تربیت فرزند. قم: مهرستان.
- حاجی ده آبادی، محمدعلی (۱۳۹۱). حقوق تربیتی کودک در اسلام. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حاجی پور، رضا (۱۴۰۲). تربیت جنسی کودکان و نوجوانان با رویکرد اسلامی. قم: میراث فرهیختگان.
- حائری شیرازی، محی الدین (۱۳۹۵). تربیت دینی کودک. قم: معارف.
- حسینی زاده، علی (۱۳۸۰). سیره تربیتی پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام: تربیت فرزند. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حسینی زاده، علی (۱۳۹۵). نقش وراثتی مادر در تربیت فرزند از دیدگاه اسلامی. تربیت اسلامی، ۱۰(۳)، ۷۲-۵۵.
- داوودی، محمد، شعبانی، زهرا، و شفیعی، راهله (۱۳۹۵). مبانی، اصول و روش های پاسخگویی به سؤالات کودکان درباره خداوند. علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ۴(۱)، ۱۰۹-۱۳۲.
- رشیدپور، عبدالمجید (۱۳۶۲). تربیت کودک از دیدگاه اسلام. تهران: انجمن اولیا و مربیان.
- ری شهری، محمد محمدی (۱۳۸۵). حکمت نامه کودک. قم: دارالحديث.
- ری شهری، محمد محمدی (۱۳۸۶). تریة الطفل فی الاسلام. قم: دارالحديث.
- شکرالهی، مهدی (۱۳۹۶). تربیت عبادی کودکان در اسلام - با تأکید بر برنامه آموزشی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله.
- شهریاری، روح الله (۱۴۰۲). اصول پرورش فضائل اخلاقی در فرزندان بر مبنای سیره تربیتی حضرت زهرا علیها السلام. مطالعات اخلاق کاربردی، ۱۴(۴)، ۱۲۳-۱۴۵.

- صفایی حائری، علی (۱۳۸۶). تربیت کودک. قم: لیلہ القدر.
- طرقي، مجید، موسوی، نقی، مبلغ، محمدکاظم (۱۳۹۹). بررسی فقهی استفاده از روش های تعقل و تفکر در تربیت دینی فرزندان. مطالعات فقه تربیتی، ۶(۱)، ۲۳-۴۵.
- عباسی ولدی، محسن (۱۳۹۲). من دیگر ما. قم: آیین فطرت.
- عبدالحسینی، احمد، وزیری، سعید، حسینی، شهبلا، ابرقویی، محمدرضا، کریمی، هادی، و حرزاده، محمد مهدی (۱۴۰۱). جهت گیری الهی - فرهنگی در تدریس رشته علوم تربیتی گرایش آموزش ابتدایی: دوره کارشناسی. قم: معارف.
- فرهادیان، رضا (۱۳۸۸). خانواده و تربیت فرزندان. تهران: انجمن اولیا و مربیان.
- فقیهی، علی نقی، و نجفی، حسن (۱۳۹۲). عوامل تربیت عاطفی فرزندان در خانواده؛ برگرفته از احادیث. اسلام و پژوهش های تربیتی، ۵(۲)، ۵-۲۸.
- فلسفی، محمدتقی (۱۳۴۱). کودک از نظر وراثت و تربیت. تهران: هیئت نشر معارف اسلامی.
- قاسمی، مصطفی (۱۳۹۹). چگونگی بیان مسائل اعتقادی برای سنین کودک و نوجوان. پایان نامه سطح سه، حوزه علمیه قم.
- کریم خانی، مهدی، زارعان، محمدجواد (۱۴۰۱). وظایف والدین در تربیت عاطفی فرزندان از منظر فقهی، با تأکید بر هفت سال اول. مطالعات فقه تربیتی، ۹(۱)، ۲۲۱-۲۴۶.
- گریوانی، مسلم (۱۳۹۹). اصول و شیوه های تربیت توحیدی کودکان. قم: جمال.
- محبی، محمد لطیف (۱۴۰۳). نقش وراثت و عوامل محیطی در تربیت دینی کودک و نوجوان از دیدگاه اسلام و روان شناسی. قم: المصطفی ﷺ.
- محدثی، جواد (۱۳۹۱). تربیت دینی فرزندان. مشهد: آستان قدس رضوی.
- محسن پور، بهرام، و حسینی زاده، علی (۱۴۰۳). مقدمه ای بر تعلیم و تربیت از منظر اسلامی. قم: مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت.
- مروجی طبسی، محمدجواد (۱۳۸۹). حقوق الأولاد فی مدرسه اهل البيت ﷺ. قم: بوستان کتاب.
- مروجی طبسی، محمد هادی، و لطیفی، علی (۱۴۰۴). بررسی انتقادی انگاره کودکی در سنت ارسطویی با تأکید بر نگاه اسلامی. پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، ۶(۱)، ۲۲-۷۷.

- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۰۰). تعلیم و تربیت در تفسیر نمونه. قم: امام علی بن ابی طالب (علیه السلام).
- میرمرشدی، محمدمحسن (۱۴۰۳). کودک و مبانی اندیشه اسلامی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (علیه السلام).
- نجفی، حسن، و پوریزدی، رحمت (۱۴۰۰). تربیت اخلاقی در دوره کودکی. قم: پژوهشگاه باقرالعلوم (علیه السلام).
- نودری، محمود (۱۳۹۰). آموزش دین در دوره کودکی: ارزیابی انتقادی رویکرد روان‌شناختی. تربیت اسلامی، ۶(۲)، ۱۷۳-۱۹۲.
- نودری، محمود (۱۴۰۱). تربیت دینی در دوره دبستان و دبیرستان. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- نودری، محمود (۱۴۰۳). الگوی تربیت دینی در گستره تولد تا سه سالگی. تربیت اسلامی، ۱۹(۲)، ۵۵-۸۰.
- هاشمی‌نژاد، مجتبی (۱۴۰۰). کارکرد قصه‌گویی در تربیت دینی کودک. پایان‌نامه سطح سه، حوزه علمیه قم.
- یوسفیان، نعمت‌الله (۱۳۸۶). تربیت دینی فرزندان. قم: زمزم هدایت.

References

- Abdolhosseini, A., Vaziri, S., Hosseini, Sh., Abrogoei, M. R., Karimi, H., & Herzadeh, M. M. (2022). The divine-cultural orientation in teaching educational sciences (elementary education major): Bachelor's level. Qom: Ma'aref. [in Persian]
- Afshari Moghaddam, A. (2021). Play, child, education. Qom: Jamal. [in Persian]
- Amini, E. (1989). The principles of education. Qom: Islami. [in Persian]
- Araf, A. (2014). Child upbringing with a jurisprudential approach. Qom: Eshragh va Erfan. [in Persian]
- Araf, A. (2014). Rulings on child upbringing. Qom: Eshragh va Erfan. [in Persian]
- Araf, A., & Mousavi, N. (2013). Teaching prayer to children in Islamic educational jurisprudence. *Research in Islamic Education Issues*, 21(2), 55-81. https://iej.ihu.ac.ir/article_200848.html [in Persian]
- Azarakhsh, T., & Najafi, H. (2022). The role and position of the mother in the religious education of the child; Emphasizing the relationship with God, *Specialized scientific child and family studies*, 1(1), 21-32. https://khanevadeh-pajoochi.whc.ir/article_77 [in Persian]

- Banari, A. H. (2018). The pattern of Luqman Hakim child education in the Holy Quran. *Educational Doctrines in Quran and Hadith*, 4(2), 41-60. <https://doi.org/10.22034/iued.2019.37203> [in Persian]
- Banari, A. H. (2000). Imam Hossein and child education. *Kowsar Culture*, 1(6), 4-11. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/469990> [in Persian]
- Banari, A. H. (1999). Imam Baqer and child education. *Kowsar Culture*, 3(3), 6-11. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/469685> [in Persian]
- Banari, A.H. (1999). Imam Ali and child education. *Kowsar Culture*, 3(10), 15-18. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/469927> [in Persian]
- Banari, A. H. (1998). Educational guidelines of Imam Kazem. *Kowsar Culture*, 2(3), 19-23. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/469372> [in Persian]
- Banari, A. H. (1998). Imam Reza and child education. *Kowsar Culture*, 2(5), 40-45. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/469440> [in Persian]
- Benari, A.-H. (1998). Imam Sajjad and child education. *Kowsar Cultural*, 2(9), 29-32. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/470605> [in Persian]
- Beheshti, A. (1969). Child education in today's world: A study on educational issues. Tehran: Sahami Enteshar. [in Persian]
- Birami, M. R. (2022). Child education in the practical conduct of the Prophet Muhammad. Level 3 thesis, Qom Seminary. [in Persian]
- Bloomberg, L, D. (2018). Case Study Method. The SAGE Encyclopedia of Action Educational Research, Measurement and Evaluation. Bruce, B , F. London: SAGE Reference. <https://doi.org/10.4135/9781506326139.n99>
- Boosaliki, H. (2023). Parenting in the Age of Media. *Gender and Family Studies*, 11(1), 109-139. https://www.jgfs.ir/article_197019 [in Persian]
- Boosaliki, H. (2017). Factors of Children Moral Development in Family. *Revelatory Ethics*, 7(2), 57-82. https://ethics.isramags.ir/article_63627 [in Persian]
- Davoodi, M. , Shabani, Z. & Shafiei, R. (2016). Foundations, Principles, and Methods of Answering to Children's Questions About God. *Islamic Perspective on Educational Science*, 4(6), 109-132. <https://doi.org/doi:10.30497/edus.2016.58584> [in Persian]
- Ebrahiminia, R., Nowzari, M., & Najafi, H. (2021). Designing and Validating the Model of Imamate Education Curriculum for Childhood (6-12 years old), Marifat, 30(6), 55-65. <https://marifat.nashriyat.ir/en/node/4022> [in Persian]

- Faghihi, A. N., & Najafi, H. (2013). The Factors of Affective Education of Children in Family, Extracted from Traditions, *Islam and Educational Research*, 5(2), 5-28. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1066159> [in Persian]
- Falsafi, M. T. (1962). The child in terms of heredity and education. Tehran: Islamic Teachings Publication Board. [in Persian]
- Farhadian, R. (2009). Family and child upbringing. Tehran: Parents and Teachers Association. [in Persian]
- Foundation of the Islamic Encyclopedia. (1996). Encyclopedia of the World of Islam. Tehran: Foundation of the Islamic Encyclopedia. [in Persian]
- Gareyvani, M. (2020). Principles and methods of monotheistic education of children. Qom: Jamal. [in Persian]
- Ghasemi, M. (2020). How to present theological issues to children and adolescents. Level 3 thesis, Qom Seminary. [in Persian]
- Haeri Shirazi, M. (2016). Religious education of the child. Qom: Ma'aref. [in Persian]
- Haji Dehabadi, M. A. (2012). Children's educational rights in Islam. Qom: Research Institute of Hawzah and University. [in Persian]
- Hajipour, R. (2023). Sexual education of children and adolescents from an Islamic perspective. Qom: Mirath-e Farhikhtegan. [in Persian]
- Hasheminejad, M. (2021). The role of storytelling in the religious education of children. Level 3 thesis, Qom Seminary. [in Persian]
- Hosseinizadeh, A. (2016). The inheriting role of mother in child training: an Islamic perspective. *Islamic Education*, 11(22), 53-65. https://islamicedu.rihu.ac.ir/article_1032 [in Persian]
- Hosseinizadeh, A. (2001). The educational conduct of the Prophet and the Ahl al-Bayt: Child upbringing. Qom: Research Institute of Hawzah and University. [in Persian]
- Karimkhani, M., & Zarean, M. J. (2022). Duties of Parents in the Emotional Upbringing of Children from a Jurisprudential Point of View (with Emphasis on the First Seven Years), *Educational Jurisprudence studies*, 9(17), 221-246. magiran.com/p2520762 [in Persian]
- Makarem Shirazi, N. (2021). Education and training in Tafsir-e Nemuneh. Qom: Imam Ali ibn Abi Talib. [in Persian]

- Mirmorshdi, M. M. (2024). The child and the foundations of Islamic thought. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [in Persian]
- Moarweji Tabasi, M. H. & Latifi, A. (2025). A Critical Examination of the Concept of Childhood in the Aristotelian Tradition with Emphasis on the Islamic Perspective. *Research in Islamic Education and Training*, 6(1), 7-22. <https://doi.org/10.48310/riet.2025.18276.1352> [in Persian]
- Moarweji Tabasi, M. J. (2010). Huquq al-Awlad in the school of Ahl al-Bayt. Qom: Bustan-e Ketab. [in Arabic]
- Mohaddesi, J. (2012). Religious education of children. Mashhad: Astan Quds Razavi. [in Persian]
- Mohibi, M. L. (2024). The role of heredity and environmental factors in the religious education of children and adolescents from the perspective of Islam and psychology. Qom: Al-Mustafa. [in Persian]
- Mohsenpour, B., & Hosseinizadeh, A. (2024). An introduction to education and training from an Islamic perspective. Qom: Institute of Higher Education for Ethics and Education. [in Persian]
- Najafi, H., & Pour Yazdi, R. (2021). Moral education in childhood. Qom: Baqir al-Ulum Research Institute. [in Persian]
- Nowzari, M. (2024). A Model of Religious Education from Birth to Age 3. *Journal of Islamic Education*, 19(48), 55-80. <https://doi.org/10.30471/edu.2024.9807.2848> [in Persian]
- Nowzari, M. (2022). Religious education in elementary and secondary school. Qom: Research Institute of Hawzah and University. [in Persian]
- Nowzari, M. (2011). Teaching of Religion in Childhood; Critical Analysis of a Psychological Approach. *Islamic Education*, 6(13), 173-192. https://islamicedu.rihu.ac.ir/article_97.html [in Persian]
- Parvizi, M. (2016). Islamic philosophy: Lessons for teaching children. Qom: Institute for Culture and Islamic Thought. [in Persian]
- Pour Yazdi, R. (2020). Be childlike with children. Qom: Qods. [in Persian]
- Rashidpour, A. (1983). Child education from the perspective of Islam. Tehran: Parents and Teachers Association. [in Persian]
- Reyshahri, M. M. (2007). Child education in Islam. Qom: Dar al-Hadith. [in Arabic]

- Reyshahri, M. M. (2006). Book of wisdom: The child. Qom: Dar al-Hadith. [in Persian]
- Safaei Haeri, A. (2007). Child education. Qom: Laylatolghadr.
- Shahriari, R. (2023). Principles of nurturing moral virtues in children based on the educational conduct of Lady Fatimah. *Applied Ethics Studies*, 14(32), 123-145. doi: 10.22081/jare.2019.53337.1350[in Persian]
- Shokrollahi, M. (2017). Religious education of children in Islam: With an emphasis on educational programs. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [in Persian]
- Tarashion, A. (2021). Facing mirrors: Skills for child upbringing. Qom: Mehrestan. [in Persian]
- Tarashion, A. (2020). A beginning for flight: Methods of inviting children to prayer. Qom: Ma'aref. [in Persian]
- Toroghi, M., Mousavi, N., & Mobaleg, M. K. (2020). Jurisprudential study of the use of methods of reasoning and thinking in the religious education of children. *Educational Jurisprudence Studies*, 7(13), 59-82. <https://doi.org/10.22034/mft.2020.5272> [in Persian]
- Yousefian, N. (2007). Religious education of children. Qom: Zamzam Hedayat. [in Persian]